Кизил-Яр [20]. На жаль, його апріорне припущення не мало певної фактичної основи для введення до наукового обігу описуваної пам'ятки, а також інформації про кілька іиших аитичних пунктів, що були відкриті і частково досліджені иами останнім часом [21].

С. Б. Ланцов

АНТИЧНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У ОЗЕРА КИЗЫЛ-ЯР

В статье отражены самые первые результаты охранного изучения в Крыму античного поселения Кизыл-Яр площадью около 1,5 га при толщине культурного слоя в исследованиых местах свыше 1,2 м. Автор предварнтельно выделяет два пернода существования памятника: вторая половина IV в. до н. э.— III—II вв. до н. э. н II в. до н. э.— II—III вв. н. э. На первом этапе он является одним нз пунктов херсонесской хоры, на втором — вероятно, позднескнфским поселком. Месторасположение публикуемого памятника к югу от современной Евпатории расширяет представленне о размерах зоны херсонесских владений в Северо-Западном Крыму.

S. B. Lantsov

ANTIQUE SETTLEMENT NEAR LAKE KIZYL-YAR

The paper covers the very first resulst from the security study of the antique settlement Kizyl-Yar (1.5 ha) in the Crimea, the thickness of the cultural layer in the studied places exceeding 1.2 m. The author singles out preliminarily two periods of the monument existence: the second half of 4th cent. B.C.— 3d-2nd cent. B.C. and 2nd cent. B.C.— 2nd-3d cent. A.C. At the first stage it was one of the points of Khersones chora at the second — probably a late Scythian settlement. Location of the above monument southward from modern Evpatoriya broadens an idea on a size of Khersones domains in the North-Western Crimea.

Одержано 12.05.88

Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва

Л. В. Пекарська, В. Г. Пуцко

У статті розглянуто бронзові хрести-енколпіони XII—XIII ст. київського походження, що утворюють колекцію музею історії Києва. Визначено їх історичну та мистецьку цінність.

Особливу увагу серед колекції середньовічної металопластики музею привертають бронзові хрести-енколпіони, виготовлення яких було налагоджено у Києві вже в середині XI ст. і тривало аж до трагічних

[20] *Щеглов А. Н.* Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община: Проблемы социально-политического развития и идеологии.— Л., 1986.— С. 155.

[21] *Ланцов С. Б.* О максимальных размерах херсонесского государства (IV—III вв. до н. э.) // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова: Тезисы докладов областной научной конференции.— Омск, 1987.— С. 144, 146; *Кутайсов В. А., Ланцов С. Б.* Работы Западно-Крымской экспедиции // АО 1986.— М., 1988.— С. 301, 302; *Ланцов С. Б.* Позднеантичное святнлище на Сакской пересыпи // Проблемы античной культуры: Тезисы докладов Крымской иаучной конференции.— Симферополь, 1988.— Ч. III.— С. 249, 250.

подій 1240 р.[1] Відомі численні знахідки цих виробів і кожен з них привертає увагу як твір пластичного мистецтва, який нарівні із загальною типологією та іконографічною схемою відтворює ще чимало особливостей властивих певним екземплярам цієї «масової» продукції.

Джерелами утворення музейної колекції хрестів-енколпіонів є археологічні знахідки в Києві протягом останнього десятиріччя, матеріали археологічних розкопок В. В. Хвойки у Києві на початку XX ст., а також твори з приватної збірки археолога В. Д. Дяденка, що походять з території Середнього Подніпров'я, і переданої ним у 1981 р.* До складу колекції входять не тільки енколпіони поширених типів, але й кілька рідкісних. Всі вироби відлиті з бронзи, після чого більшість з них оброблено різцем. Деякі інкрустовані черню.

Серед мистецької продукції київських ремісників, які виготовляли хрести-енколпіони, важливе місце посідають вироби з рельєфними зображеннями князів Бориса і Гліба, канонізованих у 1072 р.[2] До них належить виріб з музейної колекції (вх-452, розм. 7,4×4,8 см), обидві частини якого прикрашено рельєфними постатями святих братів, зображених фронтально, з мученицькими вінцями-коронами в руках; у медальйонах вирізьблено контурною лінією їх погруддя (рис. 1, *1*). Загальна іконографічна схема типова. За «потертістю» поверхні видно, що це повторний відливок з використанням глиняної форми. Краща чіткість у деталях досягнута різьбленням. Близько півста подібних енколпіонів походить з давньоруських земель; останнім часом стали відомими й знахідки в Болгарії[3]. Серед них переважають рельєфні, тоді як рельєфно-гравіровані трапляються значно рідше. За стилістичними ознаками описаний виріб слід датувати другою чвертю XII ст.

Можливо, тим же київським майстром виготовлено і хрест-енколпіон із зображенням Розп'яття та Богоматері з дитиною, знайдений на початку XX ст. в с. Шамраївка на Київщині (А-4084, розм. 10,0×7,0). Погруддя святих у медальйонах виконано в тій самій манері (рис. 1, *3*). Прийоми обробки поверхні подібні до розглянутих у попередньому виробі, хоча цей енколпіон належить до іншої серії. Не повторюючи детально все, що стосується розвитку цього широко відомого типу київських хрестів-енколпіонів[4], варто підкреслити оригінальність виробу з ознаками виконання, властивими для другої чверті XII ст. Обабіч постаті Богоматері зображені погруддя апостолів Петра та Павла, а над Розп'яттям — архангела Михайла. Рельєф і різьблення твору на вигляд грубі, але вони надають енколпіону декоративного характеру, що, очевидно, виконувалось на вимогу замовників.

Інший варіант тієї ж моделі хреста-енколпіона, з рельєфними зображеннями, репрезентовано в музейній колекції трьома стулками, одна з яких фрагментарна, сильно пошкоджена вогнем (А-193, розм. 7,8×5,0 см). Цю річ виявлено в 1975 р. на розкопі поблизу Покровської церкви на Подолі[5]. Уламок належить зворотній частині енколпіону,

[1] *Пуцко В.* Киевский крест-энколпион из окрестностей Книна // Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji.— Split, 1986—87.— S. 27. *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси.— М., 1948.— С. 262—263.

* *Речі* з приватної збірки В. Д. Дяденка походять з території Середнього Подніпров'я і мають музейний шифр — «Вх».

[2] *Лесючевский В. И.* Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // СА.— 1946.— Т. VIII.— С. 241—244.— Рис. 4, *5*; *Алешковский М. Х.* Русские глебо-борисовские энколпионы 1072—1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси.— М., 1972.— С. 104—125.

[3] *Банк А. В.* Два свидетельства почитания культа Бориса и Глеба вне пределов России.— Преслав — София, 1976.— № 2.— С. 144, 147.— Рис. 1; *Алексиев Й.* Бронзов кръст-енколпион от Търновград // Археология.— София, 1981.— Кн. 1—2.— С. 87—88; Дончева-Петкова Л. Древнеруски кръстове-енколпиони от България // Археология.— София, 1985.— Кн. 1.— С. 46—48.— Рис. 1.

[4] *Зоценко В. Н.* Об одном типе древнерусских энколпионов // ДСП.— К., 1981.— С. 113—124.

[5] *Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А.* Дослідження Київського Подолу (1974—75 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали.— К., 1979.— С. 62.— Рис. 19; *Гупало К. Н.* Ювелирное ремесло // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— Гл. V, § 3.— С. 311.— Рис. 136, *г*.

прикрашеного масивними постаттю Богоматері з дитиною та погруддями святих у медальйонах (рис. 1, *5*). За стилістичними ознаками виріб слід датувати кінцем XII ст. Дві інші лицеві стулки дуже подібні за розмірами, іконографією, стилем й особливостями, ніби потертого рельєфа (рис. 1, *2, 4*). Одна з них (вх-479, розм. 10,0×7 см) походить з середньодніпровської території, друга (А-4083, старий інвентарний номер 3904, розм. 8,8×7,0 см) знайдена до революції в с. Гороховатка на Київщині. Обидві стулки прикрашені зображеннями Розп'яття з погруддями Марії й Іоана Богослова в медальйонах; визначити верхній образ неможливо, бо виготовлення стулок за глиняною формою призвело до надмірних узагальнень форм. До речі, ця особливість не лише у згаданих зразків, відлитих за готовими виробами наприкінці XII або на початку XIII ст., вона простежується й в інших, досить численних

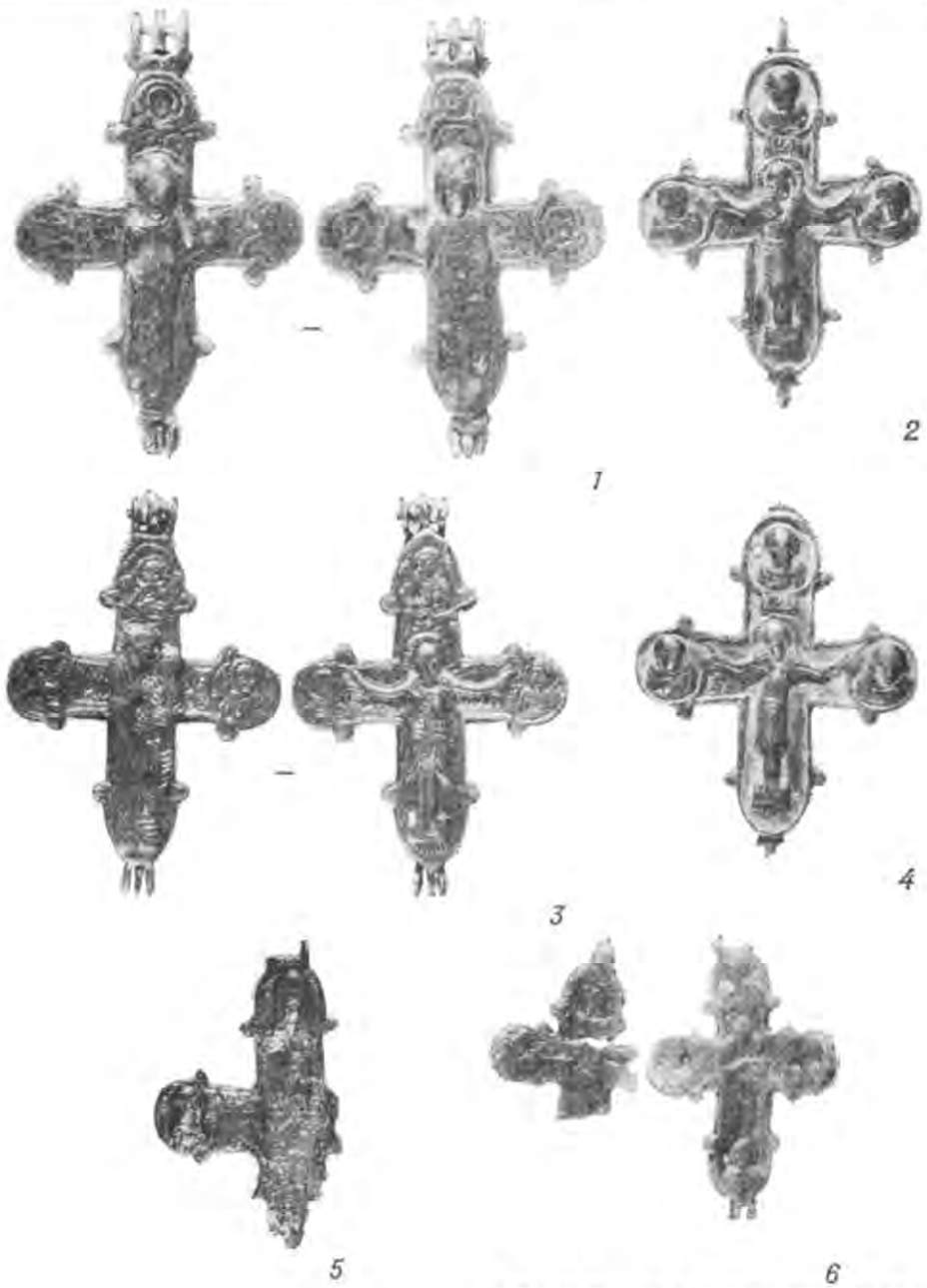

Рис. 1. Бронзові хрести-енколпіони (1—6).

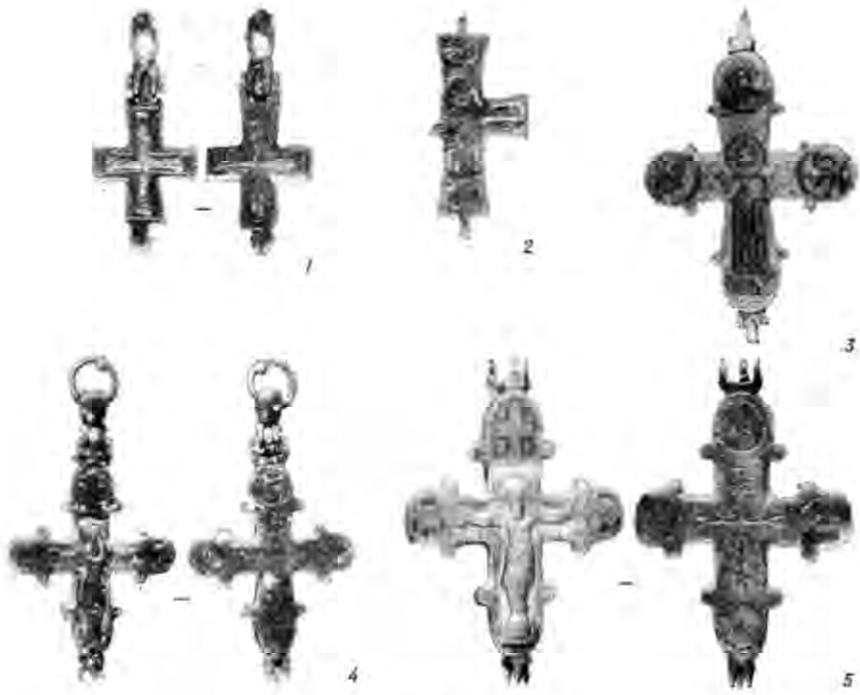

Рис. 2. Бронзові інкрустовані хрести-енколпіони (1—5).

творах. Виготовлення таких речей набувало, з огляду на їхню популярність, цілком механічного характеру. Найбільш поширені вони були в Середньому Подніпров'ї, але проникали і за межі Давньої Русі[6].

Надто рідкісну модель відтворює невеличкий хрест-енколпіон (А-4499/726, розм. 6,8×4,5 см), знайдений в 1978 р. у Києві під час розкопок садиби XI—XII ст. на вул. Рейтарській, 36—38[7]. Лицева стулка з обламаними верхнім та правим кінцями, що не заважає уявити іконографічні особливості рельєфного Розп'яття, з ознаками характерними для середини XII ст.; на зворотньому боці твору приземкувата постать Богоматері з дитиною, щільно затиснута медальйонами з погруддями святих — Михайла, Петра та Павла з написами їх імен (рис. 1, *6*). До особливостей цього варіанта енколпіонів слід віднести широкі короткі рамена хреста, стислу компоновку зображень та їх приплюснутий рельєф. Риси архаїзації свідчать на користь використання більш раннього зразка. Пропорції фігур разом з відзначеними ознаками дають можливість вважати кінець XII ст. найбільш вірогідним часом виконання виробу, типологічно подібного до енколпіонів з Княжої гори та знахідки на Нижньо-Архизькому городищі[8].

Окрему групу творів київської металопластики складають бронзові хрести-енколпіони, інкрустовані черню. Вони часто менші порівняно з рельєфними та прикрашались іноді рельєфним зображенням Розп'яття, дуже узагальненим у своїх основних пластичних формах. Два таких твори входять до музейної збірки. Один з них (А-4071, старий інвентарний № 28774, розм. 7,3×4,2 см) походить з розкопок В. В. Хвойки на садибі Петрівського в Києві у 1907—1908 рр. (рис. 2, *4*), другий (А-4122, старий інвентарний № 6709, розм. 6,3×4,3 см) — знайдено в кін-

[6] *Дончева-Петкова Л.* Указ. соч.— С. 48—49.— Рис. 2—4.

[7] *Боровский Я. Е., Сагайдак М. А.* Археологические исследования Верхнего Киева в 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 40.— Рис. 4, *3*.

[8] *Собрание* Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русские.— К., 1900.— Вып. 2.— Табл. XXVI, 297; *Кузнецов В. А.* Энколпионы Северного Кавказа // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 81.— Рис. 1, *13*.

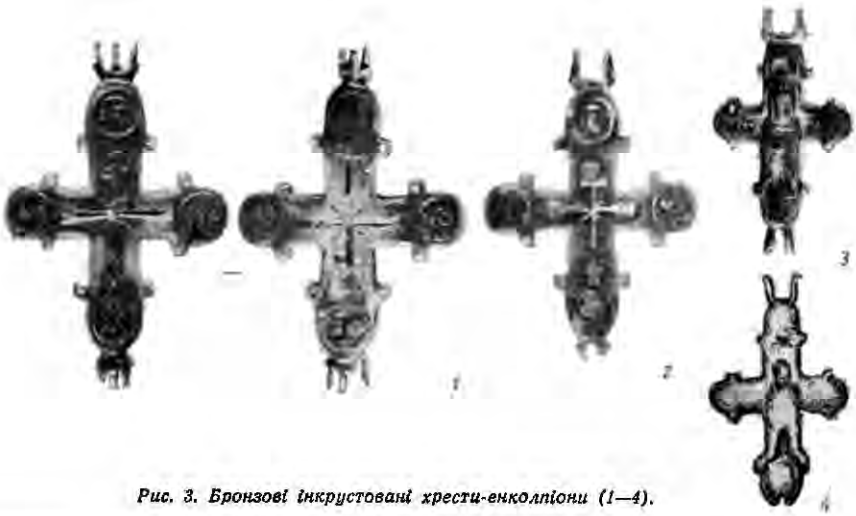

Рис. 3. Бронзові інкрустовані хрести-енколпіони (1—4).

ці XIX ст. в с. Підсічному поблизу Переяслава-Хмельницького та придбано університетським музеєм у жовтні 1895 р. (рис. 2, *4, 5*). Обидва енколпіони з округлими закінченнями, відзначеними звичайними виступами. Обабіч рельєфної фігури розп'ятого Христа інкрустовані черню погруддя передстоячих, а вгорі хрестик з прямими раменами. На зворотньому боці зображено великий восьмикінцевий хрест з променями від перехрестя, а в чотирьох медальйонах вміщені монограми Христа. Подібні вироби численні, а ареал їх розповсюдження широкий: від Києва до Херсонеса й Північного Кавказу на півдні, до Білоозера на півночі та Друцька на заході. Г. Ф. Корзухіна вважала часом виникнення даного типу хреста-енколпіона другу чверть XII ст.[9] Проте подібні вироби виготовляли у Києві ще протягом першої половини XIII ст.[10]

Серед виробів цієї групи своєрідне місце посідає хрест-енколпіон із зображеннями восьмикінцевого хреста та монограмами в медальйонах на обох стулках, інкрустованими сріблом (А-4139, старий інвентарний № 19475, розм. 6,7×4,3 см). Місце знахідки цього хреста встановити не вдалося. Стулки при типологічній спільній тотожності помітно відрізняються в деталях — з одного боку медальйони здаються випуклими (рис. 3, *1*). Не виключено, що обидві частини хреста-енколпіона були штучно поєднані тоді, коли вони потрапили до приватної колекції [11]. Ще одна, нижня, стулка подібного ж виробу (А-4095, старий інвентарний № 28779, розм. 6,0×4,2 см) походить з матеріалів археологічних розкопок В. В. Хвойки біля Десятинної церкви у Києві в 1911 р. (рис. 3, *2*). Вона належить до зразків київської металопластики тієї ж групи, мало чим відрізняючись від них навіть у другорядних дрібницях. Датувати названі зразки поки що можна лише в широких хронологічних межах другої чверті XII — початку XIII ст. За художніми формами можна продатувати другою чвертю або серединою XII ст. Незважаючи на те, що окремі екземпляри трапились у шарах XIII ст., їх походження можна пов'язати з роботою ремісників попереднього періоду. Через нечисленність цієї серії виготовлення їх, очевидно, не було тривалим.

Подібним до попередніх виробів за формою був бронзовий хрест-енколпіон, лицеву стулку якого знайдено в 1975 р. недалеко від Дніпра

[9] *Корзухина Г. Ф.* О памятниках «корсунского дела» на Руси. (По материалам медного литья) // Византийский временник.— 1958.— Т. XIV.— С. 133.
[10] *Каргер М. К.* Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 391.— Табл. VIII.
[11] *Леопардов Н., Чернев Н.* Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.— К., 1890.— Вып. 1.— Табл. 4, *24*.

(А-3913, розм. 8,2×5,2 см). Її поверхню прикрашала фігура Христа Пантократора на повний зріст, у медальйонах — погруддя архангела Михайла, апостолів Петра і Павла. Контурні лінії зображень заповнені черню (рис. 2, *3*). Цей хрест [12] за іконо- та епіграфічними ознаками супроводжуючих написів слід датувати часом близько 1200 р. Зображения не відрізняються анатомічною правильністю, що є типовим для візантійської столичної мистецької традиції. Але вони вражають своєю декоративністю, виразною контуриою лінією. До речі, з Києва походить схожий хрест-енколпіон, прикрашений також фігурою Христа Пантократора, з Богоматір'ю на зворотньому боці й погруддями святих у медальйонах, виконаних теж інкрустацією черню [13]. Загальний художній рівень згаданого твору вищий, ніж стулки енколпіона з Подолу. На думку Б. О. Рибакова, стиль виконання чорнених зображень не типовий для продукції київських ремісників і, мабуть, може свідчити про діяльність у цій галузі ірландського майстра з колонії, пов'язаної з монастирем у Регенсбурзі [14]. Насправді, манера наведення черню рисунка, гравірованого на поверхні виробу, близька до романської [15], але загальний тип і характер виробу цілком «візантійський». Обидва київські хрести-енколпіони мають чимало спільних рис із суто візантійськими творами [16]. Помилки в супроводжуючих написах майже виключають виконання виробів місцевими київськими майстрами, найбільш вірогідною здається діяльність тут грецького ремісника, змушеного шукати притулку й заробітку після того, як візантійську столицю захопили хрестоносці.

Від маленького хрестика-енколпіона з чорненими зображеннями, відлитого з міді (вх-501, розм. 4,0×1,8 см), залишилася лише частина верхньої стулки, прикрашеної Розп'яттям (рис. 2, *2*). Це був мініатюрний вишуканий виріб, який за всіма ознаками належить до кола творів київських ремісників XII ст.[17] Серед їх продукції траплялись хрести-енколпіони подібної форми, але більших розмірів, з круто розширеними кінцями, прикрашені інкрустованим черню щільно вписаним в абрис площини зображенням Розп'яття [18]. За цими аналогіями стулку хрестика-енколпіона слід датувати другою половиною XII ст., хоча певний архаїзм рисунка ніби примушує надати перевагу другій чверті того ж століття. Над головою Христа викладено хрещате заглиблення. Постать обведено товстим контуром, так само як і облягаюче стегна підперізання; другорядні деталі позначені тоненькими гравірованими лініями.

Ще один хрестик-енколпіон з приватної колекції В. Д. Дяденка (розм. 4,5×1,9 см) з трохи розширеними кінцями, також інкрустовано черню, але значно простіше: на обох стулках звичайні майже рівнокінцеві хрести, за формою ніби цілком подібні до самого виробу (рис. 2, *1*). Датувати другою половиною XII ст. зазначену річ можна, головним чином, на підставі її спорідненості із вже згаданими енколпіонами, бо вона є їх спрощеним варіантом. Взагалі ж питання про хронологію такої ремісничої продукції пов'язане з великими труднощами. Повертаючись до вже розглянутого хреста-енколпіона з інкрустованими сріблом на обох стулках восьмикінцевими хрестами (рис. 3, *1*), мабуть,

[12] *Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А.* — Указ. соч.— С. 61—62.— Рис. 18; *Гупало К. Н.* Указ. соч.— С. 312.— Рис. 136, *б*; *Івакін Г. Ю.* Оповіді про стародавній Київ.— К., 1982.— С. 80.

[13] *История* русского искусства.— М., 1953.— Т. 1.— С. 291.— Рис. на с. 280.

[14] *Там же.*— С. 291.

[15] *The Year* 1200: A Centennial Exhibition at the Metropolitan Museum of Art.— New York,— 1970.— Vol. 1.— N 116, 125.

[16] *Ross M., Downey C.* An Emperor's Gift on Byzantin Silver Jewelry of the Middle Period // The Journal of the Walters Art Gallery.— Baltimore, 1956—1957.— Vol. XIX—XX.— P. 22—23.— Fig. 3; *Ross M.* Cataloque of the Byzantine and Eariy Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection.— Washington, 1963.— Vol 2.— N 105.

[17] *Медынцева А. А.* О датировке некоторых типов энколпионов // АС.— М., 1961.— С. 63—68.

[18] *Собрание* Ханенко Б. И. и В. Н. Указ. соч.— К., 1900.— Вып. 2.— Табл. XVIII, *215—216*; *Корзухина Г. Ф.* Указ соч.— С. 135.— Табл. III, *3*.

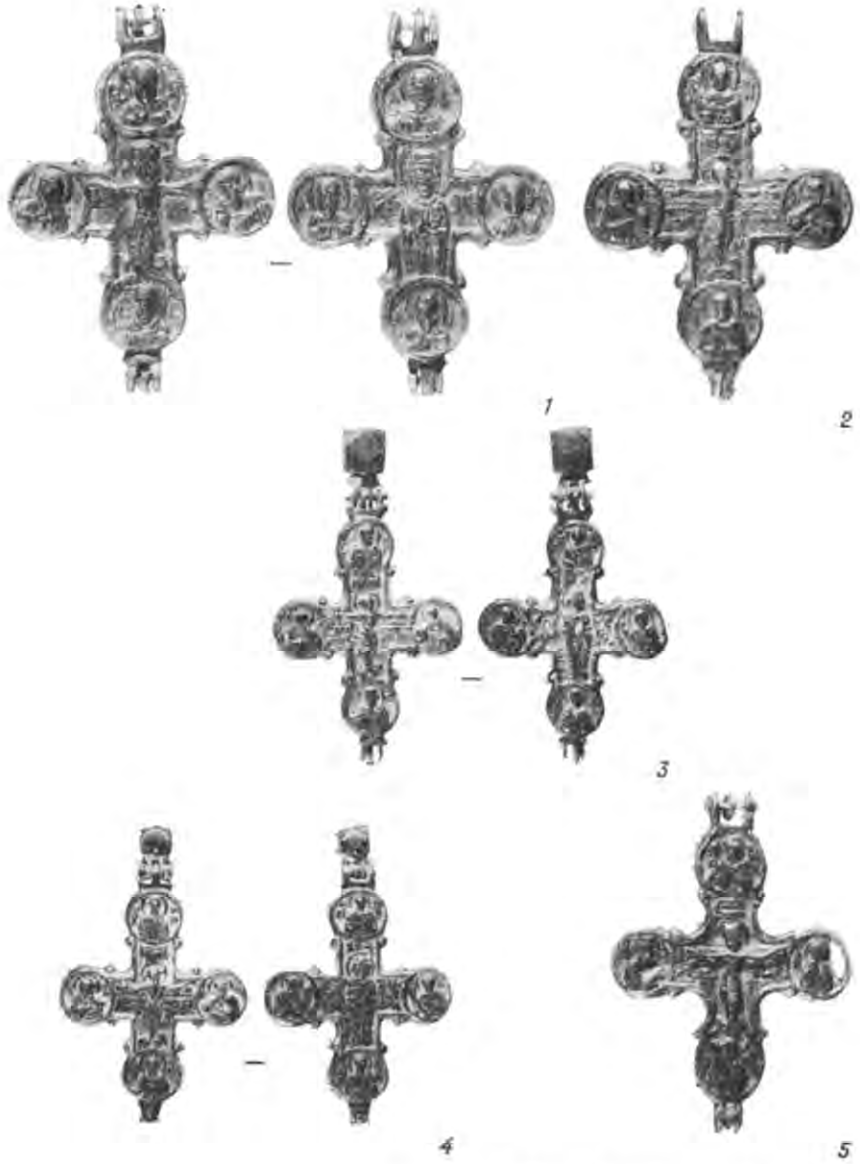

Рис. 4. Бронзові хрести-енколпіони (1—5).

варто згадати про знахідку подібного ж виробу з чорненими хрестами у 1948 р. в київській «майстерні ливарника», яка діяла в першій половині XIII ст. Здається, саме цим часом і слід датувати відзначені енколпіони. Але чи можна остаточно виключати більш раннє походження цього виробу? Відповідь на таке питання мусять дати нові археологічні знахідки. Вік використання такого виробу, як хрест-енколпіон, безумовно, не обмежувався навіть кількома десятиліттями.

До музейної збірки потрапили також дві стулки мініатюрних бронзових хрестиків-енколпіонів з рельєфною фігурою Богоматері-Оранти з долонями перед грудьми (вх-475, розм. 4,5×2,5 см; вх-502, розм. 3,3× ×2,7 см). Звичайно, вони були внутрішньою частиною виробу, про що свідчать краще збережені зразки, які спереду прикрашались Розп'яттям, з досить масивною фігурою [19]. Якщо враховувати новгородську

[19] *Květ J.* Enkolpion městkého musea v Lounech // Niederlov sbornik.— Praha, 1925.— S. 130—134.— Rys. 1, 2.

знахідку[20], то київські стулки хрестиків-енколпіонів, з яких одна з потертим (рис. 3, *3*), а друга (з отвором вгорі) майже зовсім знищеним рельєфом (рис. 3, *4*), слід датувати рубежем XI—XII ст. Цей висновок, *однак, важко узгодити з уявленнями про еволюцію художніх форм,* бо загальні пропорції більш звичайні для творів пластичного мистецтва останніх десятиліть XII ст.

Якщо взяти за основу для датування творів київської металопластики новгородську хронологію, то один з розгляиутих типів енколпіонів (рис. 2, *1*) необхідно віднести до кінця XII ст.[21], що майже співпадає з нашими висновками, а другий (рис. 2, *2*) — до першої чверті XII ст.[22] У зв'язку з цим необхідно змінити всю шкалу датувань та краще аргументувати її археологічними матеріалами. Поки що це робити передчасно.

Походжеиия двох інших моделей київських бронзовнх хрестів-енколпіонів є безсумнівиим. Виріб з колекції В. Д. Дяденка (розм. 8,0××5,6 см) має звичайні заокруглені кінці, з виступами там, де до середньої частнни пристають медальйони з погруддями святих. На лицьовому боці вміщено рельєфне Розп'яття, на звороті — приземкувату постать Богоматері-Оранти з долонями перед грудьми (рис. 4, *1*). У медальйонах навколо Розп'яття погруддя передстоячих й архаигелів Михайла та Гавриїла, на іншому боці — євангелістів. Стиль виконання примітивний. Аналогічні екземпляри походять з Княжої гори[23] й Замостя[24], з території Золотої Орди[25], Болгарії[26]; можна їх знайти також у музейних збірках Києва та Москви. Виготовления цих виробів обмежено першою половиною XIII ст. Друга модель — це славнозвісний енколніон із «дзеркальними» (зворотніми) написами (рис. 4, *2, 3, 4*). Вона репрезентована надзвичайно великою кількістю екземплярів, які за типологією нагадуютъ кам'яиу ливарну формочку, знайдеиу в Києві[27]. Звичайно, немає потреби тут детально окреслювати надто широкий ареал поширеиня цих виробів, які Б. О. Рибаков датує 1239—1240 рр.[28] До збірки Музею історії Києва входять два цілих, непогано збережсних вироби (вх-454, розм. 10,2×5,8 см; А-4138, розм. 9,0×5,6 см), розбіжність у розмірах яких пояснюється, головним чином, різними ворворками (рис. 4, *3, 4*). Окрім них є ще одна стулка (вх-453, розм. 8,2×5,6 см) з досить чітким рельефом зображень і написів (рис. 4, *2*). Тобто повторних відливків за глиняними формами немає, вони здебільшого трапляються далеко за межами Придніпров'я. Згадані ж вироби, безперечно, київського походження.

До бронзового хреста-енколпіона зовсім іншого типу належить друга стулка (вх-455, розм. 7,2×5,1 см) із зображениям Розп'яття, оточеного медальйонами з погруддями передстоячих та архангелів (рис. 4, *5*). Це, звичайио, лицева частина виробу; зворотню можна уявити за аиалогічними виробами: на ній посередині мусила бути фігура архангела Сихаїла, а в медальйоиах — погруддя святих Сергія, Агапіта, Артемія і Сисінія[29]. Модель твору датується XIII ст. Що сто-

[20] *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.) — М., 1981.— С. 57.— Рис. 18, *6*.

[21] *Там же.*— С. 57.— Рис. 18, *5*.

[22] *Там же.*— С. 57.— Рис. 18, *1, 2*.

[23] *Собрание* Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русские.— К., 1899.— Вып. 1.— С. 9.— Табл. II, *39, 40; Леопардов Н., Чернев Н.* Указ. соч.— Табл. IV, V, *27*.

[24] *Musianowicz K.* Brązowy enkolpion z Zamościa // WA.— Warszawa, 1971.— T. XXXVI.— N 2.— S. 186.— Rys. 1.

[25] *Полубояринова М. Д.* Русские люди в Золотой Орде.— М., 1978.— С. 6, 65, 110.— Рис. 36, *11, 2*.

[26] *Дончева-Петкова Л.* Указ. соч.— С. 52—53.— Рис. 8.

[27] *Козловская В. Е.* Славянские курганы и городища как исторический источник // Minerva.— К., 1913.— Вып. IV.— С. 31.— Табл. I, *4, 6; Корзухина Г. Ф.* Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА.— 1950.— Т. XIV.— С. 219.

[28] *Рыбаков Б. А.* Русские датированные надписи XI—XIV веков // САИ.— 1964.— Вып. Е1—44.— С. 39. Табл. XXXIII, *3, 4*.

[29] *Собрание* Ханенко Б. И. и В. Н. Древности русскне.— Вып. 1.— С. 9.— Табл. II, *37, 38; Алексеев Л. В.* Мелкое художественное литье из некоторых западно-рус-

Рис. 5. Стулка бронзового хреста-енколпіона у вигляді квадрифолія із Замкової гори.

сується музейного екземпляра, то не виключене його пізніше походження, з XIV—XV ст., хоча наполягати на такому припущенні не доводиться. У відзначений період в Московській Русі переважно виготовляли вже псевдоенколпіони. Принаймні, потертість рельєфних зображень примушує твердити, що стулка не може вважатися оригінальною, відлитою за кам'яною формочкою.

У 1977 р. архітектурно-археологічним загоном Київської експедиції Інституту археології АН УРСР на Замковій горі серед інших речей виявлено лицеву стулку бронзового хреста-енколпіона у вигляді квадрифолія[30]. Площину стулки заповнено рельєфною композицією Розп'яття (рис. 5). Високий хрест з простертим на ньому тілом Христа своїми кінцями майже торкається вузенької облямівки. Фігури передстоячих Богоматері та Іоана Богослова доповнено зображеннями двох приземкуватих ангелів. Різьбяр, ймовірно, не намагався вдаватися до надмірної деталізації, але наголошував рух, підкреслював великі голови та долоні рук. Річ приваблює грубуватою виразністю — це твір ремісника, який виготовляв свою продукцію для широкого попиту.

Варто відзначити певні особливості композиції. Постать розп'ятого Христа зображено фронтально, з нахиленою до правого плеча головою, ступні ніг, зіставлені п'ятками, спираються на нижній щабель, тонкі руки зігнуто в ліктях. Щоб краще вписати композицію до квадрифолію, майстер був змушений трохи зігнути фігури передстоячих і заповнити бічні прогалини маленькими, мало не квадратними за пропорціями, ангелами із дзеркалами та мірилами в руках. Як свідчить фактура виробу, його, напевно, відлито за восковою моделлю. Форму квадрифолія охоче використовували для зображення Розп'яття у Візантії і на християнському Сході (Грузія). Не обминули її також київські ремісники, спадщина яких нараховує дві моделі[31]. Нижню стулку в обох випадках заповнює зображення Богоматері Печерської з двома ангелами. Цікавою особливістю іконографії виробу із Замкової гори слід вважати зображення трьох птахів: один вгорі, два інших — трохи нижче, в окремих колах. Перший — Фенікс — символ воскресіння й безсмертя[32]; решта, напевно, голуби. Звичай супроводжувати образ Христа зображеннями птахів, надаючи їм різного символічного змісту, походить ще з старохристиянської доби. Важко сказати, якими шляхами ця традиція досягла Києва, хоч і зрозуміло, що до її засвоєння мали відношення Балкани, зокрема Солунь і Преславська Болгарія. Стилістичні ознаки твору свідчать на користь його виготовлення не пізніше кінця першої чверті XIII ст.

Розглянемо ще одну, досить загадкову пам'ятку металопластики — бронзовий хрест (розм. 9,2×4,6 см), знайдений під час археологічних

ских земель (кресты и иконки Белоруссии) // СА.— 1974.— № 3.— С. 214—215.— Рис. 2, *4—11*; *Полубояринова М. Д.* Указ. соч.— С. 167.— Рис. 2, *2*.

[30] *Харламов В. А.* Исследования на Замковой горе в Киеве // АО.— 1977.— М., 1978.— С. 396; *Ивакин Г. Ю.* Киев в XIII—XV веках.— К., 1982.— С. 89—91.

[31] *Собрание* Ханенко Б. И. и В. Н. Указ. соч.— К., 1899.— Вып. 1.—С. 16, 19.— Табл. VI, *71*, VIII, *98, 99*.

[32] *Уваров А. С.* Христианская символика.— М., 1908.— С. 194.

досліджень церкви Богородиці Пирогощі на Подолі[33] (рис. 6). Цей хрест-енколпіон з дещо розширеними кінцями, прикрашений рельєфними зображеннями лише з переднього боку, здавалося, немає підстав залучати до числа виробів давньоруських ремісників, зокрема київських. Іконографія незвичайна, бо зображення на повний зріст Христа Пантократора, доповнене погруддями Богоматері та Іоана Предтечі, утворюючи деісусну композицію, не знаходить певних аналогій. Низький рельєф, ретельно оброблений різцем, з опуклими головами, своїми загальними рисами нагадує досить ранні зразки[34]. Але на тлі хрестів, які набули розповсюдження на Балканах[35], цей твір цілком чужий. Зрозуміло, що знайдений у Києві хрест-енколпіон не належить до серійного виробництва, на відміну від добре знаної продукції ремісників, про яку йшла мова. Слов'янські, кирилічні написи, проте, не дають підстав заперечувати київське походження речі.

Рис. 6. Бронзовий хрест-енколпіон із церкви Богородиці Пирогощі.

Коли ж саме і з рук якого майстра вийшов хрест-енколпіон? Відповідь на це питання можуть дати твори дрібної кам'яної пластики початку XIII ст. київського походження[36]. Варто особливо звернути увагу на іконки, виконані у Києві різьбярем «групи Розп'яття», який мав свої, лише йому властиві, прийоми обробки каменю з певною системою орнаментації. Зокрема зразком його творчості слід вважати овальну іконку з півфігурою Дмитрія Солунського (рис. 7). Тут можна помітити ті ж самі тенденції, які властиві й зображенням бронзового хреста-енколпіона. До речі, супроводжуючі написи також дуже подібні за своїми епіграфічними ознаками, і ця обставина дозволяє відкинути сумніви щодо належності майстрів, які виконали іконки та енколпіон, до одного мистецького кола. Постать Христа Пантократора з'являється на київських хрестах-енколпіонах вже з середини XI ст., але розташовані обабіч неї погруддя святих не утворюють деісусної композиції. Спроба відтворити елемент дії позначається в іконографічній схемі

Рис. 7. Кам'яна іконка із зображенням Дмитрія Солунського. Новгород, історико-архітектурний музей-заповідник.

[33] *Ивакин Г. Ю.* Указ. соч.— С. 88—89.

[34] *Миловановић Д.* Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије од позне антике до 1690 године.— Београд, 1986.— С. 134—137; *Zalesskaja V. N.* Nouvelles découvertes de bronzes byzantins áchersonêse. // Archeion Pontou. Athenai.— 1984.— N 39.— P. 163—164.— Des. 6.

[35] *Георгиева С.* Кръстове-енколпиони от средновековни Преслав // Изследования в чест на акад. Д. Дечев.— София, 1958.— С. 605—609; *Radojčić S.* Bronzani krstovi-

енколпіонів лише наприкінці XII ст.[37] Тобто, і з цього боку знахідка в руїнах церкви Богородиці Пирогощі стає зрозумілою як твір київської металопластики початку XIII ст. Продатувати його пізнішим часом немає жодних підстав.

Отже, до складу музейної збірки хрестів-енколпіонів належать широко відомі та унікальні типи мистецької продукції київських ремісників XII—XIII ст. Це маленька частина великої культурної спадщини Давньої Русі, розпорошеної і подекуди призабутої. Зокрема це стосується творів металопластики. Колекція енколпіонів Музею історії Києва повинна збагачуватися, поповнюватися новими матеріалами, перетворюючись на справжнє сховище пам'яток середньовічного мистецтва.

Л. В. Пекарская, В. Г. Пуцко

ДРЕВНЕРУССКИЕ ЭНКОЛПИОНЫ В СОБРАНИИ МУЗЕЯ ИСТОРИИ КИЕВА

В статье рассматриваются преимущественно неопубликованные произведения киевской металлопластики XII—XIII вв., входящие в музейное собрание. Среди них наряду с крестами-энколпионами известных типов находятся уникальные экземпляры, являющиеся образцами индивидуального художественного творчества киевских ремесленников. В связи с изучением этого материала обсуждаются вопросы хронологии изделий. Особое внимание уделено изучению новых археологических находок. Статья вводит в научный оборот ценные памятники, важные для осмысления художественного процесса Древней Руси.

L. V. Pekarskaya, V. G. Putsko

OLD RUSSIAN ENCOLPIONS IN THE MUSEUM OF THE KIEV HISTORY

Mainly unpublished works of Kiev metalloplastics of the 12th—13th cent. being a part of the museum collection are considered in the paper. Among them parallel with crosses-encolpions of the known types there are unique specimens, patterns of artistic work of the Kiev artisans. Problems on chronology of articles are discussed in connection with the studies of that material. A peculiar attention is paid to studies of new archaeologigcal findings. The paper brings valuable monuments inmportant to comprehend artistic process of Old Rus into the scientific circulation.

Одержано 20.11.86.

relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradaskim zbirkama // *Lavreae F.* Stelé (Zbornik za umetnostwo zgodovino, N. V. Letnik V/VI).— Ljubljana.— 1959.— S. 123—134; *Милчев А.* Раннесредновековни български накити и кръстове енкол-пиони от Северозападна България // Археология.— София, 1963.— Кн. 3.— С. 30—31; *Dontcheva L.* Une croix pectorale-leliquaire en or récemment trouvée á Pliska. // Cahiers Archéologiques.— Paris, 1976.— T. XXV, p. 59—66; *Вълева Ю.* Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия // Археология.— София, 1981.— Кн. 1—2.— С. 72—86.

[36] *Николаева Т. В.* Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв. // САИ.— 1983.— Вып. Е1—60.— С. 20—23.— Табл. 5; 6.

[37] *Пуцко В. Г.* «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // Festschrift für Fairy von Lilienfeld. Erlangen.— 1982.— S. 355—373.— Bild. 2.